

RYSZARD KLAMUT

Politechnika Rzeszowska
im. Ignacego Łukasiewicza

AGATA KANTOR

OCENA DEMOKRACJI I JEJ WYBRANE UWARUNKOWANIA W KONTEKŚCIE WYBORÓW SAMORZĄDOWYCH W 2014 ROKU W POLSCE

Wybory samorządowe, które odbyły się w listopadzie 2014 roku, wywołały w Polsce spore kontrowersje. Artykuł jest próbą opisu tego, jak Polacy oceniali jakość funkcjonowania demokracji w kontekście wspomnianych wyborów i jakie uwarunkowania miały znaczenie w stworzeniu określonej oceny. Badane były trzy poziomy oceny demokracji: ogólnych przekonań (legitymizacja systemu Josta), aktualnego stanu demokracji (instytucje demokracji Dahla) oraz konkretnych wydarzeń związanych z funkcjonowaniem systemu demokratycznego (jakość przeprowadzonych wyborów i poziom zaufania do wybranych przedstawicieli władz). Sprawdzono także, w jakim stopniu wyróżnione poziomy oceny demokracji były wyjaśniane przez społeczno-polityczne uwarunkowania, takie jak ogólny poziom zaufania do ludzi, patriotyzm i nacjonalizm, doświadczenie bezpieczeństwa. Badania zostały przeprowadzone w krótkim czasie po drugiej turze wyborów na grupie 524 osób. Uzyskane wyniki wskazują na niską jakość demokracji (szczególnie na poziomie ogólnych przekonań i zaufania do nowo wybranych władz) oraz na zależności pomiędzy aspektami oceny a badanymi uwarunkowaniami.

Słowa kluczowe: ocena demokracji; wybory samorządowe 2014; legitymizacja systemu; zaufanie; patriotyzm; doświadczenie bezpieczeństwa.

ROZUMIENIE DEMOKRACJI. POZIOMY OCENY DEMOKRACJI

Człowiek potrzebuje zrozumieć świat, w którym żyje (Kenrick, Neuberg i Cialdini, 2002), także rzeczywistość społeczno-polityczną. Znaczenie świata polityki dla człowieka wynika z samej natury bycia istotą społeczną (Arystoteles, 2003; Reykowski, 2000), dlatego podejmuje aktywność umysłową, by poznać i nadać znaczenia zjawiskom politycznym. Skutkiem tych działań jest kształtowanie całościowego modelu umysłowego, który pozwala orientować się i podejmować najkorzystniejsze dla jednostki działania (Reykowski, 2002).

Ogólną kategorię rozumienia zjawisk społeczno-politycznych może stanowić demokracja. Termin ten odnosi się do szerokiej klasy zdarzeń politycznych, które odzwierciedlane są w umyśle w postaci reprezentacji, teorii oraz sądów (Jaśko i Kossowska, 2008; Skarżyńska, 2005). Używany jest nie tylko do określenia formy istnienia państwa, lecz także do metod sprawowania władzy lub sposobów podejmowania decyzji. Jako pojęcie opisujące zjawiska polityczne, stanowi istotny punkt odniesienia dla jednostki w budowaniu orientacji w rzeczywistości społeczno-politycznej.

Demokracja charakteryzuje się złożonością i niejednoznacznością (Dahl, 2005; Reykowski, 2000). W Polsce psychologiczne badania nad rozumieniem demokracji prowadzone były krótko po przemianach ustrojowych przez Reykowskiego wraz z zespołem (1995) i później przez Jakubowską (2005), Jaśko i Kossowską (2008) czy Korzeniowskiego (2010). W badaniach Reykowskiego ujawniły się dwa podstawowe standardy rozumienia demokracji – wolność i opiekuńczość. Badania późniejsze, oparte na tym samym zestawie cech opisujących demokrację, pozwoliły Jakubowskiej (2005) wyróżnić trzy czynniki: państwo narodowo-katolickie, państwo demokratyczne i państwo opiekuńcze, Jaśko i Kossowskiej (2008) – również trzy, lecz nieco inne: państwo opiekuńcze, państwo prawa i silne państwo narodowe, a Korzeniowskiemu (2010) – jeszcze inne: państwo populistyczne, państwo wyznaniowe oraz państwo narodowe. Uzyskane wyniki wskazują, że statystyczne kategoryzowanie sposobów rozumienia demokracji prowadzi do różnorodnych rozwiązań. W prowadzonych badaniach do oceny cech demokracji jako punkt odniesienia przyjęta została znana politologiczna teoria Roberta Dahla (2000, 2005), przedstawiona poniżej.

W prezentowanym artykule przyjęty został złożony model oceny. Składa się on z trzech poziomów różniących się stopniem ogólności. Pierwszy z nich to poziom ogólnych przekonań usprawiedliwiających porządek społeczny, określanych jako legitymizacja systemu/władzy (Kay i Jost, 2003; Wojciszke, 2010).

Jest to subiektywne odniesienie, rozumiane jako „motywacja ideologiczna” do potwierdzania porządku społeczno-politycznego. Autorzy teorii legitymizacji charakteryzują funkcje, jakie pełni legitymizacja w społecznym funkcjonowaniu jednostek i grup; ogólnie chodzi o utrzymywanie *status quo* (Jost, Banaji i Nosek, 2004; Kay i Jost, 2003). W Polsce poziom legitymizacji systemu jest bardzo niski (Skarżyńska, 2012; Wojciszke, 2010; Wojciszke i Borkowska, 2007) i świadczy o negatywnej ocenie porządku społeczno-politycznego.

Drugi poziom oceny demokracji dotyczy jej aktualnego stanu – charakterystyki wybranych cech. Ten poziom oceny był analizowany we wspomnianych wyżej badaniach. W prezentowanych badaniach jako kategorie oceny przyjęte zostały wyróżnione przez Dahla (2000, 2005) instytucje demokratycznego państwa. Są to: (1) wybierani przez obywateli przedstawiciele dający możliwość realnego uczestnictwa we władzach i kontrolujący działania rządu; (2) wolne, uczciwe oraz częste wybory, w których wybierani są przedstawiciele do władz; (3) wolność słowa polegająca na tym, że każdy obywatel ma prawo przedstawiać swoje poglądy na tematy polityczne oraz ma prawo krytykować rząd, ustrój, dominującą ideologię czy ład społeczno-gospodarczy bez żadnych konsekwencji karnych; (4) dostępność do różnorodnych źródeł informacji, w których obywatel ma prawo szukać niezależnych i zróżnicowanych informacji u ekspertów, w czasopiśmie czy mediach elektronicznych, a źródła te nie znajdują się pod nadzorem rządu ani grupy politycznej; (5) wolność stowarzyszania się, dająca obywatelom prawo i możliwość tworzenia względnie niezależnych organizacji, stowarzyszeń czy partii politycznych; (6) inkluzywne obywatelstwo, określające, że żaden dorosły człowiek nie może zostać pozbawiony swoich praw, które mają inni i które są konieczne do funkcjonowania wskazanych wcześniej instytucji politycznych. Wyróżniona klasyfikacja ma charakter normatywny i zawiera te czynniki, które są niezbędne, by państwo spełniało wymagania demokratyczności. Perspektywa psychologiczna zakłada kontekst subiektywnej oceny stopnia respektowania poszczególnych instytucji.

Ostatnim poziomem oceny demokracji jest ocena konkretnych wydarzeń związanych z funkcjonowaniem systemu demokratycznego. Istotnym wyrazem jakości systemu demokratycznego jest sposób przeprowadzenia wyborów (por. Reykowski, 1995), dlatego do oceny przyjęte zostały: jakość przeprowadzonych wyborów oraz zaufanie do wybranych przedstawicieli władz.

Specyficzna sytuacja związana z przeprowadzeniem wyborów samorządowych w listopadzie 2014 roku dla wielu Polaków była podstawą do postawienia pytania o jakość demokracji w kraju: m.in. awaria nowego systemu informatycznego Państwowej Komisji Wyborczej, a w efekcie przedłużające się liczenie

głosów oraz wiele nieprawidłowości przy liczeniu ręcznym i przekazywaniu protokołów, także istotnie wyższa liczba pustych lub źle wypełnionych kart do głosowania w porównaniu z wcześniejszymi wyborami. Poważne zastrzeżenia odnośnie do sposobu liczenia głosów zgłaszali obywatele, instytucje oraz partie opozycyjne (PiS i SLD). Partie koalicji rządzącej (PO i PSL) oraz prezydent wskazywali zaś, że pojawiły się błędy, lecz nie wpłynęły one na wyniki ani na jakość demokracji. Raporty przygotowywane przez różne instytucje, np. *Wybory samorządowe w Polsce w 2014 r. w świetle standardów Unii Europejskiej* (2014) czy *Wybory: wiarygodność i sprawność* (2014), wskazywały na poważne błędy. Polacy zareagowali na zaistniałą sytuację. W grudniu w badaniu CBOS (2014) 58% badanych stwierdziło, że wyniki wyborów do sejmików wojewódzkich są wiarygodne (w tym 19% zdecydowanie tak), duża liczba badanych (22%) wskazywała jednak na brak wiarygodności wyników wyborów, a 17% wstrzymało się z jednoznaczną odpowiedzią, co także świadczy o braku pozytywnej oceny.

W zakresie oceny wyborów jako istotny wskaźnik przyjęto także zaufanie do wybranych władz samorządowych. Poziom zaufania do władz w Polsce jest jednym z najniższych w Europie (Nyckowiak, 2009; Skarżyńska i Radkiewicz, 2007). Także zaufanie do porządku prawnego jest prawie najniższe (z badanych 23 krajów wyższe od Bułgarii i Ukrainy) (Van de Walle, 2008). Sytuacja wyborów samorządowych 2014 mogła dodatkowo wpłynąć na ocenę nowo wybranych przedstawicieli władz.

Wszystkie wskazane poziomy oceny demokracji budują złożony konstrukt subiektywnego rozumienia i wartościowania systemu demokratycznego. Jakość tworzonych znaczeń zjawisk politycznych zależy od wielu przyczyn różnej natury: emocjonalnych, poznawczych, społecznych (Jaśko i Kossowska, 2008; Nęcka, Orzechowski i Szymura, 2006; Reykowski, 2002).

UWARUNKOWANIA OCENY DEMOKRACJI

Na ocenę demokracji wpływa wiele czynników dotyczących rozumienia rzeczywistości społeczno-politycznej kraju. Wśród nich można wskazać: (1) czynniki budujące ideologiczne odniesienia obywateli, ich społeczną tożsamość, przywiązanie do kraju, (2) podstawowe odniesienia do innych ludzi oraz (3) ogólne przekonania dotyczące stanu bezpieczeństwa osobistego (Bar-Tal i Jacobson, 1998; Dahl, 2000; Klamut, 2014; Lewicka, 2009; Reykowski, 1995; Skarżyńska, 2005; Skarżyńska i Chmielewski, 2007; Skarżyńska i Radkiewicz, 2007). Z szerokiej palety uwarunkowań w prezentowanych badaniach uwzględ-

nione zostały: (1) postawy narodowe, (2) ogólne zaufanie do ludzi, a także (3) doświadczenie bezpieczeństwa. Wszystkie one, chociaż wydają się pochodzić z różnych obszarów funkcjonowania człowieka, określają sposób odnoszenia się do rzeczywistości społeczno-politycznej i obywatelskiej (Bar-Tal i Jacobson, 1998; Klamut, 2014; Skarżyńska, 2005; Yamagishi, 2011).

Postawy narodowe określają odniesienie obywateli do własnego kraju. Wiąza się z określonymi emocjami, przekonaniem i zachowaniami (Radkiewicz, 2009). Mają tak istotne znaczenie tożsamościowe, że stanowią treść wychowania młodzieży w wielu krajach Europy (Torney-Purta, Lehmann, Oswald i Schulz, 2001) i określają poczucie przynależności do narodu. Mogą one być opisywane jako patriotyzm i nacjonalizm. Patriotyzm charakteryzuje się umiłowaniem własnej ojczyzny, przejawia się w wyrażaniu sympatii do niej, a także w podejmowaniu działań skierowanych na jej dobro. To rodzaj tożsamości społecznej, wyrażającej się w przywiązaniu do własnego narodu. Nacjonalizm zaś jest ideologią określającą nie tylko stan aktualny, lecz także wyobrażenia dotyczące stanu właściwego. Wiąże się z umiłowaniem ojczyzny, ale też z przekonaniem o wyższości własnego narodu, w szczególności wyższości moralnej i tendencją do przypisywania mu dominującej pozycji (Skarżyńska i Radkiewicz, 2011; Wojciszke, 2011). W demokracji te postawy są ważnymi predyktorami preferencji i postaw politycznych. Są one związane z ogólną pozytywną oceną Polaków, ich możliwości i działań (Skarżyńska, 2005), zaś nacjonalizm wiąże się także z paranoją polityczną (Korzeniowski, 2010). Efektem identyfikacji z narodem i pozytywnej jego oceny może być także pozytywna ocena istniejącego systemu społeczno-politycznego w kraju.

Ogólne zaufanie do ludzi jest wskazywane jako jeden z podstawowych czynników społecznych odniesień (Putnam, 2008; Yamagishi, 2011) i uznawane za ważny element kapitału społecznego oraz siły psychologicznej obywatela. Przedmiot zaufania może być różny. Może się ono odnosić do konkretnych źródeł, jak rząd, politycy czy instytucje demokratyczne, ale także najbliżsi, współpracownicy itp. Może stanowić również ogólne odniesienie do świata i innych ludzi (Lewicka, 2009; Yamagishi i Yamagishi, 1994). Często ogólne zaufanie do ludzi traktuje się jako rodzaj wiary w ludzi, wiary, że inni są dobrzy i można z ich strony oczekiwać pozytywnych odniesień. Negatywny biegun wskazuje zaś raczej na ostrożność, a nie na brak zaufania (Lewicka, 2009). W Polsce poziom ogólnego zaufania jest jednym z najniższych w Europie (Wojciszke, 2011). To pozytywne odniesienie społeczne powinno odgrywać istotne znaczenie w ocenie różnych aspektów systemu społeczno-politycznego. Jednak Uslaner i Brown (2005) wskazują, że zaufanie jest predyktorem zaangażowania społecznego,

udziału w wolontariacie, ale jego związki z partycypacją polityczną są słabe. Skarżyńska (2005) zaś pisze o związku (na poziomie poznawczym) zaufania z pozytywnym nastawieniem do demokracji. Było ono stosowane w wyjaśnianiu percepcji sytuacji politycznej, np. przez Skarżyńską i Chmielewskiego (2007).

Bezpieczeństwo jest kategorią odnoszącą się do podstawowych warunków życia człowieka. Definiowane jest jako stan obiektywny określający brak zagrożeń, odczuwany subiektywnie przez jednostki i grupy (Korzeniowski, 2000). W perspektywie psychologicznej najczęściej wskazuje się na poczucie bezpieczeństwa (Bar-Tal i Jacobson, 1998). Oprócz poczucia bezpieczeństwa, traktowanego jako subiektywny stan doświadczania spokoju, pewności i odczuwania braku zagrożeń, warto uwzględnić także refleksję nad bezpieczeństwem. To rodzaj intencjonalnej aktywności poznawczej, refleksji, której przedmiotem jest zainteresowanie bezpieczeństwem własnym i najbliższych. Istotną jej cechą stanowi świadomość ważności bezpieczeństwa dla podmiotu i koncentracja myślenia na bezpieczeństwie (Klamut, 2012). Doświadczenie bezpieczeństwa, zbudowane z poczucia i refleksji nad bezpieczeństwem, odgrywa istotną rolę w aktywności obywatelskiej, zwłaszcza w indywidualnej aktywności politycznej nastawionej na rozumienie rzeczywistości społeczno-politycznej (Klamut, 2014). Kategoria bezpieczeństwa okazała się ważnym czynnikiem w wyjaśnianiu rozumienia sytuacji społeczno-politycznej (społecznych zagrożeń) i zachowań mieszkańców Izraela (Bar-Tal i Jacobson, 1998). Powinno mieć ono znaczenie także jako czynnik warunkujący ocenę demokracji.

W prezentowanym artykule zostały sformułowane dwa podstawowe cele badawcze. Pierwszy to charakterystyka poszczególnych aspektów oceny demokracji w ramach wyróżnionych poziomów w kontekście wyborów samorządowych 2014 roku. Drugi to określenie znaczenia przyjętych do badań uwarunkowań w tworzeniu oceny demokracji. Badanie ma charakter eksploracyjny, postawione zostały następujące pytania badawcze:

(1) Jaka była ocena demokracji po wyborach samorządowych 2014 roku na każdym z wyróżnionych poziomów oceny?

(2) Na którym z poziomów oceny demokracja jest oceniana najmniej pozytywnie?

(3) Jakie są uwarunkowania poszczególnych aspektów oceny?

Wyróżnione aspekty oceny demokracji jako elementy uogólnionego modelu umysłowego dotyczącego rozumienia spraw społeczno-politycznych (Reykowski, 2002) są z sobą powiązane. W prowadzonych badaniach traktowane są jako zmienne zależne, ale także jako zmienne wyjaśniające dla innych aspektów oceny. Dlatego oprócz wskazanych wyżej uwarunkowań (ogólnego zaufania, postaw

narodowych i doświadczenia bezpieczeństwa) jako predyktory są traktowane także aspekty oceny demokracji.

METODA

Osoby badane

Badania były przeprowadzone w okresie jednego miesiąca po drugiej turze wyborów samorządowych 2014 roku. W badaniu wzięty udział 524 osoby z pięciu obszarów Polski (studenci studiów stacjonarnych i niestacjonarnych oraz osoby dorosłe niestudiujące z rejonów Lublina, Rzeszowa, Słupska, Tarnobrzega i Warszawy). Papierowe kwestionariusze były rozdawane grupowo w ramach zajęć akademickich, a także indywidualnie (osobom starszym) przez autorów badań oraz pośredników – pracowników wyższych uczelni¹. Osoby badane były w wieku od 18 do 80 lat ($M = 24,32$; $SD = 8,58$), 23 osoby nie podały wieku (4,8% próby). W grupie były 384 kobiety i 127 mężczyzn (proporcja 73,3% : 24,2%), 13 osób (2,5%) nie podało informacji o płci. Wykształcenie podstawowe wskazała jedna osoba (0,20%), zawodowe – 10 osób (1,91%), średnie – 269 badanych (51,34%), wyższe – 227 osób (43,32%); 17 osób (3,24%) nie podało informacji o wykształceniu. Wśród badanych było 69 osób (13,16%) o dochodzie do 500 zł na osobę, dochód od 501 do 1000 zł deklarowały 182 osoby (34,73%), między 1001 a 1500 zł miesięcznie na osobę wskazało 99 osób (18,89%), 65 osób (11,40%) podało dochód między 1501 a 2000 zł oraz 51 osób (9,73%) – powyżej 2000 zł na miesiąc, zaś 58 osób (11,07%) nie podało poziomu dochodów. Jako prawicowe swoje poglądy polityczne określiło 107 osób (20,41%), jako centrowe – 42 osoby (8,01%), jako lewicowe – 29 osób (5,53%), 302 osoby (57,63%) nie wskazały żadnego poglądu („trudno powiedzieć”), zaś 44 osoby (8,40%) nie podały odpowiedzi.

Narzędzia badawcze

W badaniach wykorzystano siedem narzędzi badawczych. Do badania oceny demokracji zastosowane zostały cztery narzędzia:

---

¹ Dziękujemy osobom, które pomogły w zbieraniu danych: Jarosławowi Jastrzębskiemu, Marioli Łagunie, Krzysztofowi Michalskiemu, Piotrowi Próchniakowi, Wiktorowi Razmusowi, Krzysztofowi Surowcowi.

Skala Legitymizacji Systemu (Kay i Jost, 2003). Składa się z ośmiu twierdzeń, ocenianych na skali 7-stopniowej. W badaniach polskich była wykorzystywana np. przez Skarżyńską (2012) czy Wojciszke (2010). Przykładowe twierdzenia: „Polski system polityczny działa tak, jak powinien”, „Polska jest świetnym krajem do życia”. W prowadzonych badaniach α Cronbacha = 0,77.

Kwestionariusz Oceny Demokracji (KOD) (wersja eksperymentalna). Składa się z 16 twierdzeń, ocenianych na skali 5-stopniowej, w założeniu miał odnosić się do sześciu instytucji wyróżnionych przez Dahla (2000). Walidacja została przeprowadzona na podstawie wyników badań. Konfirmacyjną analizę czynnikową przeprowadzono, stosując metodę *Maximum likelihood* z wykorzystaniem pakietu AMOS 23. Podstawowym testowanym modelem był model 6-czynnikowy stworzony na podstawie założeń teoretycznych teorii Dahla, złożony z 27 twierdzeń. Do porównania został przyjęty model 3-czynnikowy, uzyskany w eksploracyjnej analizie czynnikowej na zbiorze 27 twierdzeń, a także model uproszczony, który składa się z najmocniejszych itemów skali. CFA wskazała, że najlepiej dopasowany do danych jest uproszczony model 3-czynnikowy, w którym każdy czynnik jest zbudowany z twierdzeń dotyczących dwóch instytucji Dahla. Uzyskane parametry: SRMR = 0,046; RMSEA = 0,063 [0,055 : 0,072]; GFI = 0,93; CFI = 0,91; $\chi^2(101) = 302,68$; $p < 0,01$ pozwalają go zaakceptować² (Bedyńska i Książek, 2012). Pierwszy czynnik – Wybory – złożony z pięciu twierdzeń dotyczących instytucji: Wybierani przedstawiciele oraz Wolne, uczciwe i częste wybory; $\alpha = 0,78$. Przykładowe twierdzenia: „Każdy obywatel ma rzeczywisty wpływ na jakość życia poprzez wybieranie swoich przedstawicieli do władz”, „Wybory w Polsce są w pełni uczciwe”. Drugi czynnik – Wolność – złożony z pięciu twierdzeń odnoszących się do instytucji: Wolność słowa oraz Wolność stowarzyszania się; $\alpha = 0,72$. Przykładowe twierdzenia: „Tak rządzący, jak i opozycja mają możliwość zaprezentowania swojej oceny aktualnych problemów w kraju”, „Państwo wspiera funkcjonowanie organizacji pozarządowych”. Trzeci czynnik – Zaangażowanie składa się z sześciu twierdzeń odnoszących się do instytucji: Dostęp do różnorodnych źródeł informacji oraz Inkluzywne obywatelstwo; $\alpha = 0,76$. Przykładowe twierdzenia: „Polacy w dużym stopniu angażują się w działania na rzecz poprawy jakości życia współobywateli”, „Poziom kontroli władz przez obywateli pozwala wystarczająco zadbać o wysoką jakość demokracji”.

² Pozostałe modele uzyskały następujące parametry: model 6-czynnikowy: SRMR = 0,055, RMSEA = 0,063 [0,058 : 0,067]; GFI = 0,88; CFI = 0,86; $\chi^2(309) = 912,49$; $p < 0,001$; model 3-czynnikowy na zbiorze 27 twierdzeń: SRMR = 0,060; RMSEA = 0,066 [0,061 : 0,071]; GFI = 0,87; CFI = 0,84; $\chi^2(321) = 1014,28$; $p < 0,001$. Wartości indeksów GFI i CFI nie uzyskują akceptowalnego poziomu 0,90 (Bedyńska i Książek, 2012).

Ocena Wyborów Samorządowych (wersja eksperymentalna) – złożona z pięciu twierdzeń, 7-stopniowa skala odpowiedzi. Twierdzenia dotyczą jakości wyborów i zgody lub jej braku na styl przeprowadzenia wyborów; wysokie wyniki wskazują na pozytywną ocenę wyborów. Przykładowe twierdzenia: „Sposób przeprowadzenia wyborów samorządowych w 2014 roku obniżył moją ocenę demokracji w Polsce” (-), „Błędy w przebiegu wyborów są wynikiem obiektywnych trudności i są czymś naturalnym”. Konfirmacyjna analiza czynnikowa wskazała, że 1-czynnikowe rozwiązanie jest dopasowane do danych. Miary SRMR = 0,03 i RMSEA = 0,075 [0,041 : 0,113] oraz $\chi^2(5) = 19,09$; $p < 0,01$ osiągnęły poziom świadczący o dobrym dopasowaniu modelu do danych (Kline, 2011). Potwierdzają to także wartości indeksów GFI = 0,99 i CFI = 0,97 (Kline, 2011); $\alpha = 0,75$.

Zaufanie do Nowo Wybranych Władz – jedno twierdzenie z 7-stopniową skalą odpowiedzi: „Jaki jest Pana (Pani) poziom zaufania do aktualnie wybranych władz samorządowych w wyborach 2014?”

Do badania przyjętych uwarunkowań zastosowano narzędzia:

Skala Ogólnego Zaufania (stworzona na bazie Yamagishi i Yamagishi, 1994), złożona z sześciu twierdzeń, 5-stopniowa skala odpowiedzi, stosowana w polskich badaniach (np. Skarżyńska i Henne, 2012; Wiśniewska-Juszczak, 2013). Przykładowe twierdzenie: „Ludzie zasadniczo są uczciwi”. W prowadzonych badaniach $\alpha = 0,68$.

Skala Postaw Narodowych (Skarżyńska, 2005) pozwala badać dwie postawy: patriotyzm i nacjonalizm. Składa się z 12 twierdzeń (skala 7-stopniowa). Przykładowe twierdzenia: dla Patriotyzmu: „Jestem dumny/dumna, że jestem Polakiem”, dla Nacjonalizmu: „Inne kraje powinny się wiele nauczyć od Polski”. α dla Patriotyzmu wynosi 0,91, dla Nacjonalizmu – 0,69.

Kwestionariusz Doświadczanego Bezpieczeństwa (KDB) (Klamut, 2014) pozwala badać poziom poczucia bezpieczeństwa oraz refleksji nad bezpieczeństwem własnym i najbliższych. Przykładowe twierdzenia dla Poczucia bezpieczeństwa: „W aktualnej rzeczywistości czuję się bezpiecznie”, dla Refleksji nad bezpieczeństwem: „Często myślę o bezpieczeństwie mojej rodziny”. Skala jest 7-stopniowa, zbudowana z 10 twierdzeń; α dla Poczucia bezpieczeństwa = 0,86, dla Refleksji nad bezpieczeństwem = 0,71.

W przedstawianych badaniach pojawiły się braki danych. Ich liczba była na poziomie od 1,14% w skali Zaangażowanie do 0,00% w skali Legitymizacja systemu. W tym kontekście zaskakująca jest liczba niezaznaczonych odpowiedzi w skali Zaufanie do nowo wybranych władz przez 53,7% badanych. Tak dużo braków danych może być wynikiem innej formy graficznej pytania niż w pozo-

stałych narzędziach (skala odpowiedzi pomiędzy skrajnymi kategoriami „bardzo niski” i „bardzo wysoki”). Wyjaśnieniem może być także niechęć odpowiadania na to pytanie. Jednakże porównanie wyników we wszystkich zastosowanych skalach w grupie osób, które zaznaczyły i nie zaznaczyły odpowiedzi na pytanie o zaufanie do nowych władz, przy zastosowaniu testu *t* Studenta nie ujawniło znaczących różnic. W związku z taką sytuacją w analizach statystycznych uwzględniających skalę zaufania do władz przyjęto usuwanie braków danych parami.

WYNIKI

Ocena demokracji po wyborach samorządowych 2014 roku

Najpierw obliczone zostały wyniki dotyczące oceny demokracji na każdym z wyróżnionych poziomów oceny oraz korelacje pozwalające określić zależności pomiędzy przyjętymi aspektami oceny (Tabela 1).

Tabela 1

Statystyki opisowe i korelacje pomiędzy aspektami oceny demokracji

	Skala odpowiedzi	<i>M</i> (<i>SD</i>)	1	2	3	4	5	6
Legitymizacja systemu (1)	1-7	2,72 (0,88)		0,44	0,49	0,42	0,33	0,30
Wybory (2)	1-5	2,88 (0,78)			0,61	0,59	0,43	0,47
Wolność (3)	1-5	3,05 (0,68)				0,54	0,33	0,30
Zaangażowanie (4)	1-5	2,58 (0,66)					0,36	0,30
Zaufanie do władz (5)	1-7	3,32 (1,52)						0,33
Ocena wyborów (6)	1-7	3,54 (1,31)						

Wszystkie aspekty oceny charakteryzują się wynikami na poziomie średniej teoretycznej lub poniżej. Najniższe wyniki opisują poziom legitymizacji systemu i oceny wyborów, a jedynie wyniki w skali Wolność osiągają wynik średni. Interesujące dane dotyczą charakterystyki wariancji wyników. W skalach odnoszących się do oceny aktualnych wydarzeń (trzeci poziom oceny) wyniki są zdecydowanie bardziej zróżnicowane niż w pozostałych skalach.

Wszystkie korelacje pomiędzy aspektami oceny są dodatnie i istotne na poziomie co najmniej $p < 0,01$. Najmocniej korelują skale dotyczące oceny instytucji Dahla nawzajem z sobą (w granicach $r = 0,61$ do $r = 0,54$), z Legitymizacją systemu (od $r = 0,49$ do $r = 0,42$) oraz skali Wybory ze skalą Ocena wyborów ($r = 0,47$).

Uwarunkowania oceny demokracji

Przeprowadzone analizy regresji pozwalają określić, jakie czynniki mają znaczenie w tworzeniu określonej oceny demokracji. Dla każdego aspektu oceny jako predyktory wprowadzone zostały przyjęte uwarunkowania oraz aspekty oceny z innych jej poziomów. Dla oddzielenia obu kategorii predyktorów zastosowano model regresji hierarchicznej. Biorąc pod uwagę wskazane wyżej korelacje pomiędzy aspektami oceny demokracji, zmierzone zostały współliniowość VIF i współczynnik tolerancji. Najwyższy poziom VIF = 2,24 osiągnęła skala Wybory w analizie Legitymizacji systemu, wszystkie pozostałe skale uzyskiwały wyniki poniżej 2,0, zaś najniższy współczynnik tolerancji wyniósł 0,45 dla tej samej skali. Obie statystyki wskazały, że predyktory nie są skorelowane na poziomie istotnie zakłócającym analizy regresji i mogą być dopuszczone do analiz (Bedyńska i Książek, 2012). Wyniki analizy regresji dla legitymizacji systemu prezentuje Tabela 2.

Tabela 2

Analiza regresji hierarchicznej dla: legitymizacji systemu, zaufania do władz samorządowych i oceny wyborów; metoda prowadzania

	Legitymizacja systemu	Zaufanie do władz	Ocena wyborów
	β	β	β
Zaufanie	0,14*	0,11#	0,01
Patriotyzm	0,09	0,16*	-0,06
Nacjonalizm	0,15*	-0,13	-0,08
Bezp. – Poczucie	0,06	-0,02	-0,08
Bezp. – Refleksja	-0,18**	0,11	-0,14*
	$R^2_{zm} = 0,22$ $F_{zm}(5, 234) = 13,28***$	$R^2_{zm} = 0,10$ $F_{zm}(5, 234) = 5,31***$	$R^2_{zm} = 0,05$ $F_{zm}(5, 234) = 2,50*$
Legitymizacja systemu		0,12	0,10
Wybory	0,11	0,19*	0,39***
Wolność	0,21**	-0,02	0,03
Zaangażowanie	0,11	0,14#	-0,01
Zaufanie do władz	0,10		0,17**
Ocena wyborów	0,08	0,18**	
	$R^2_{zm} = 0,17$ $F_{zm}(5, 229) = 12,57***$	$R^2_{zm} = 0,19$ $F_{zm}(5, 229) = 11,89***$	$R^2_{zm} = 0,26$ $F_{zm}(5, 229) = 16,94***$
	$R^2_{skor} = 0,36$ $F(10, 238) = 14,57***$	$R^2_{skor} = 0,26$ $F(10, 238) = 9,22***$	$R^2_{skor} = 0,28$ $F(10, 238) = 10,15***$

Uwaga. *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$, # $p < 0,06$ (trend).

Model teoretyczny jest dopasowany do danych na poziomie istotności $p < 0,001$ i wyjaśnia 36% zmienności w wynikach dotyczących legitymizowania funkcjonującego systemu demokratycznego w Polsce. Uwarunkowania społeczne wyjaśniają 22% zmienności, zaś aspekty oceny – 17%. Istotne znaczenie w określaniu poparcia dla systemu odgrywa Zaufanie do ludzi ($\beta = 0,14$), Nacjonalizm ($\beta = 0,15$) oraz brak refleksji nad bezpieczeństwem ($\beta = -0,18$). Na ogólne przekonanie, że system społeczno-polityczny działa dobrze, ma wpływ także ocena wolności jako aspekt oceny demokracji ($\beta = 0,21$).

Tabela 3

Wyniki analizy regresji hierarchicznej dla skal oceny stanu demokracji; metoda wprowadzania

	Wybory	Wolność	Zaangażowanie
	β	β	β
Zaufanie	-0,03	0,05	-0,03
Patriotyzm	-0,08	-0,02	-0,12
Nacjonalizm	0,07	0,07	0,09
Bezp. – Poczucie	0,21***	0,26***	0,26***
Bezp. – Refleksja	0,08	0,03	-0,01
	$R^2_{zm} = 0,13$ $F_{zm}(5, 234) = 7,04***$	$R^2_{zm} = 0,21$ $F_{zm}(5, 234) = 12,09***$	$R^2_{zm} = 0,14$ $F_{zm}(5, 234) = 7,79***$
Legitymizacja systemu	0,23***	0,30***	0,25***
Zaufanie do władz	0,20***	0,10	0,20**
Ocena wyborów	0,34***	0,17**	0,14*
	$R^2_{zm} = 0,29$ $F_{zm}(3, 231) = 38,10***$	$R^2_{zm} = 0,15$ $F_{zm}(3, 231) = 18,46***$	$R^2_{zm} = 0,16$ $F_{zm}(3, 231) = 17,62***$
	$R^2_{skor} = 0,40$ $F(8, 238) = 20,78***$	$R^2_{skor} = 0,34$ $F(8, 238) = 16,17***$	$R^2_{skor} = 0,28$ $F(8, 238) = 12,51***$

Uwaga. *** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Badany zbiór predyktorów wyjaśnia także wariację wyników skal odnoszących się do respektowania demokratycznych instytucji: Wybory – na poziomie 40%, Wolność – na poziomie 34% oraz Zaangażowanie – na poziomie 28% (Tabela 3). Wybory wyjaśniane są w większości przez inne aspekty oceny, Wolność – przez przyjęte uwarunkowania, Zaangażowanie – w podobnym stopniu przez obie kategorie predyktorów. Spośród przyjętych społecznych uwarunkowań istotne znaczenie odgrywa jedynie Poczucie bezpieczeństwa (od $\beta = 0,21$ do $\beta = 0,26$) oraz wszystkie pozostałe aspekty oceny. Istotnym czynnikiem wyjaśniającym we wszystkich skalach oceny stanu demokracji jest Legitymizacja

systemu ($\beta = 0,23$ do $\beta = 0,30$) oraz Ocena wyborów ($\beta = 0,14$ do $\beta = 0,34$). W skali Wybory i Zaangażowanie znaczenie odgrywa także Zaufanie do władz ($\beta = 0,20$).

Sposób tworzenia oceny jakości wyborów (poziom trzeci) jest wyjaśniany w 28% (Tabela 2). Z badanych uwarunkowań zewnętrznych ocenę wyborów wyjaśnia jedynie brak refleksji nad bezpieczeństwem ($\beta = -0,14$), z aspektów oceny zaś – Wybory ($\beta = 0,39$), a także Zaufanie do nowo wybranych władz ($\beta = 0,19$).

Zaufanie do nowo wybranych władz samorządowych jest wyjaśniane na poziomie 26%, w głównej mierze przez Patriotyzm ($\beta = 0,16$), Wybory ($\beta = 0,19$) oraz pozytywną ocenę wyborów ($\beta = 0,18$) (Tabela 2). Na poziomie trendu pewne znaczenie odgrywa także ogólne zaufanie do ludzi i ocena możliwości zaangażowania społecznego.

DYSKUSJA

Punktem wyjścia do przeprowadzonych badań eksploracyjnych było konkretne wydarzenie. Stanowiło ono podstawę do postawienia pytań o ocenę jakości polskiej demokracji, a także o psychologiczne uwarunkowania oceny badanych aspektów demokracji. Ta problematyka nie pojawia się często w badaniach psychologicznych (por. Jaśko i Kossowska, 2008). Ocena demokracji dotyczyła trzech poziomów: ogólnych przekonań odnoszących się do systemu społeczno-politycznego, stanu respektowania instytucji tworzących system demokratyczny oraz konkretnego wydarzenia. Uzyskane wyniki pozwalają na przedstawienie odpowiedzi na postawione pytania badawcze.

Jakość demokracji w Polsce w badaniach przeprowadzonych po wyborach samorządowych w listopadzie 2014 roku jest oceniana nisko. Większość aspektów oceny charakteryzuje się wynikami poniżej średniej teoretycznej. Poziom legitymizacji systemu społeczno-politycznego jest bardzo niski. Na drugim poziomie, odnoszącym się do zasadniczych cech systemu demokratycznego, wyniki są zbliżone do średniej teoretycznej. Jednakże w Polsce, w kraju, w którym podstawowe formalne wymagania istnienia demokracji są spełnione (por. Dahl, 2000), można było oczekiwać wysokiej ich oceny. Trzeci poziom oceny odnosi się do ewaluacji wyborów samorządowych. Badani wyrażają w nim niezadowolenie ze sposobu przeprowadzenia wyborów. Wykazują także niskie zaufanie do nowo wybranych władz. Wyniki były jednak bardzo zróżnicowane, co wskazuje na dużą rozpiętość opinii – od zdecydowanej zgody do zdecydowanej niezgody.

To zróżnicowanie ocen jest empirycznym potwierdzeniem polaryzacji politycznej Polaków istniejącej przed wyborami, widocznej też w realiach powyborczych (i obecnie) w wysokim poparciu dla partii rządzącej z jednej strony oraz utworzeniu Komitetu Obrony Demokracji i budowaniu „opozycji totalnej” z drugiej. Wyniki dotyczące drugiego i trzeciego poziomu oceny trudno porównać z innymi danymi. Prowadzone przez autorów dalsze badania zastosowanymi narzędziami pozwolą porównywać oceny demokracji w badanym zakresie w przyszłości.

Najmniej pozytywnie jest oceniana demokracja na poziomie ogólnych przekonań: legitymizacji systemu. Można wręcz stwierdzić, że system społeczno-polityczny w Polsce jest nieprawomocny i niesprawiedliwy. Uzyskane wyniki są podobne do uzyskiwanych w wielu badaniach polskich (Skarżyńska, 2012; Skarżyńska i Henne, 2012; Wojciszke, 2010) i zdecydowanie niższe od wyników uzyskanych w Stanach Zjednoczonych, a nawet na Węgrzech (Van der Toorn, Berkics i Jost, 2010). Również negatywna ocena dotyczy zaufania do nowo wybranych władz samorządowych. Jednak ta ocena nie jest jednoznaczna, bowiem istnieje duże zróżnicowanie wyników, część osób wskazuje na wysoki poziom zaufania.

Różne uwarunkowania są istotne w tworzeniu oceny poszczególnych aspektów demokracji. Na poziomie ogólnych przekonań większe znaczenie mają czynniki społeczne, na bardziej konkretnych poziomach oceny – inne aspekty oceny wyborów.

Istniejący system społeczno-polityczny legitymizują w większym stopniu osoby charakteryzujące się wyższym ogólnym zaufaniem do ludzi, co potwierdzają znane już zależności między zaufaniem do ludzi i bardziej pozytywnym odnoszeniem się do rzeczywistości społecznej (Putnam, 2008; Yamagishi, 2011). Interesujące jest to, że ogólne zaufanie do ludzi odgrywa istotne znaczenie jedynie w kontekście tego poziomu oceny demokracji. W potwierdzaniu systemu pewną rolę odgrywa także nacjonalizm. Postawę taką przejawiają osoby, których odniesienie do narodu bazuje na ideologicznych założeniach (Skarżyńska, 2005; Wojciszke, 2011), nacechowanych brakiem krytycyzmu w ocenie własnego narodu (Radkiewicz, 2009), w większym stopniu spostrzegających pozytywnie rzeczywistość społeczno-polityczną. W legitymizowaniu systemu ważną rolę odgrywa także brak refleksji nad bezpieczeństwem, co wskazuje na interesujący kontekst bezrefleksyjności w ocenie porządku społeczno-politycznego i potwierdza pragmatyczną rolę oceny (Jost i in., 2004; Kay i Jost, 2003), a nie racjonalny i refleksyjny kontekst budowania obiektywnej wiedzy o świecie. W legitymizacji systemu istotna jest także pozytywna ocena poziomu wolności obywatelskiej. Negatywna ocena rzeczywistości społeczno-politycznej jest więc charaktery-

styczna dla osób bardziej ostrożnych, z większą refleksją, a także negatywnie oceniających kontekst wolności (por. Skarżyńska i Chmielewski, 2007).

W ocenie demokracji na poziomie jakości respektowania jej podstawowych instytucji, w zakresie czynników społecznych istotne znaczenie odgrywa jedynie poczucie bezpieczeństwa. Być może to koncentracja na poczuciu bezpieczeństwa, odczuwaniu spokoju i pewności sytuacji życiowej zastępuje poziom zaufania do innych jako czynnika wyjaśniającego tworzenie pozytywnego obrazu sytuacji społecznej (por. Wojciszke, 2011). Istotne znaczenie wyjaśniające pozytywną ocenę stanu demokracji mają także wszystkie pozostałe aspekty oceny: legitymizacja systemu oraz ocena wyborów i zaufanie do władz. Zaufanie do władz nie ma znaczenia tylko przy ocenie poziomu wolności. Ten aspekt stanu demokracji wydaje się nie związany z pozytywnym odniesieniem do wybranych konkretnych przedstawicieli władz. Można więc wskazać, że ocena respektowania podstawowych instytucji demokracji jest wynikiem określonych odczuć (poczucie bezpieczeństwa) i pozytywnej oceny rzeczywistości społeczno-politycznej. Osoby, które czują, że jest im dobrze, tworzą bardziej pozytywny obraz warunków, w których żyją (por. Nęcka i in., 2006). Zastanawiające jest zaś niewielkie znaczenie postaw narodowych. Wyniki wskazują, że badane aspekty oceny i postawy narodowe to zjawiska rozłączne. Być może dlatego, że postawy narodowe mają charakter emocjonalnych odniesień związanych z przywiązaniem do narodu (Radkiewicz, 2009; Skarżyńska, 2005), zaś badane aspekty oceny – poznawczych schematów dotyczących opisu cech demokracji.

Postawy narodowe większe znaczenie odgrywają w obszarach, w których potrzebne jest wewnętrzne uzasadnienie oceny: nacjonalizm – dla legitymizacji (Jost i in., 2004), a patriotyzm – dla zaufania do nowo wybranych władz. Na ten aspekt oceny demokracji (zaufanie do nowo wybranych władz) najbardziej znaczący wpływ mają pozytywna ocena wyborów jako cechy systemu demokratycznego, ale także ocena konkretnych wyborów oraz właśnie patriotyzm. W wyjaśnieniu zależności można przyjąć pragmatyczny kontekst budowania zaufania do władz wybranych w nie do końca wiarygodny sposób. Wysoka identyfikacja z własnym narodem i pozytywna ocena wyborów skutkuje w efekcie także bardziej pozytywną oceną wybranych przedstawicieli, by ogólny obraz własnej ojczyzny był pozytywny (por. Skarżyńska, 2005).

Ostatni badany aspekt oceny demokracji – ocena wyborów samorządowych – jest uzależniony w największym stopniu od pozytywnej oceny wyborów jako narzędzia demokracji, ale także od zaufania do władz i braku refleksji nad bezpieczeństwem. Jeśli wyborca przyjmuje, że wybory w kraju są właściwie przeprowadzane, to również i te konkretne. Łatwiej oceniać je pozytywnie, gdy wy-

borca ma także zaufanie do wybranych władz. Wystarczy potrzeba posiadania spójnego obrazu świata. Zaś refleksja, zastanawianie się nad możliwymi zagrożeniami wiąże się z większym krytycyzmem i przeszkadza w tworzeniu pozytywnej oceny wyborów, które się odbyły. Trudniej wtedy zredukować dysonans poznawczy będący efektem spostrzeganych nieprawidłowości dotyczących wyborów oraz braku właściwych działań odpowiednich instytucji państwa (por. Wojciszke, 2011). Na podobne zjawisko wzmożenia krytycyzmu w ocenie sytuacji społeczno-politycznej w związku ze spostrzeganym zagrożeniem wskazują Bar-Tal i Jacobson (1998). Stąd być może wynika tak negatywna ocena wyborów samorządowych w Polsce.

PODSUMOWANIE

Uzyskane wyniki można umieścić w kontekście badań opisujących niezadowolone Polaków z sytuacji w kraju (por. Skarżyńska, 2005). Z prezentowanych danych wynika, że ocena demokracji po wyborach samorządowych 2014 roku na każdym z poziomów oceny nie jest pozytywna, zaś jej tworzenie ma charakter obronny, nastawiony na budowanie pozytywnego *status quo*, chociaż sam mechanizm uzasadniania jest różny w odrębnych aspektach oceny. Trudno jednak jednoznacznie rozstrzygnąć, czy wykazane zależności są reakcją na sytuację powyborczą, czy mają charakter bardziej stabilny. Wiele wcześniejszych badań wskazuje na trwałość opisanych zależności (Wojciszke i Borkowska, 2007), a przeprowadzone badania ujawniły kolejne czynniki mające znaczenie. Interesujący wydaje się kontekst doświadczania bezpieczeństwa, legitymizacji systemu i specyfiki postaw narodowych.

Przeprowadzone badania mają jednak pewne ograniczenia. W skali zaufania do wybranych władz pojawiło się wiele braków danych. Chociaż dodatkowe analizy pokazują brak różnic pomiędzy osobami odpowiadającymi i nie odpowiadającymi na pytanie o zaufanie do władz w zakresie innych badanych zjawisk, pozostaje niejednoznaczność w traktowaniu uzyskanych wyników. Brak także reprezentatywności badanej grupy. Uzyskane wyniki są więc obciążone większym błędem w tworzeniu uogólnień.

Badania aktualnych problemów społecznych w nowym kontekście i przy użyciu nowych narzędzi badawczych mają także ograniczenia dotyczące odnośnienia uzyskanych wyników do szerszego empirycznego kontekstu badawczego. Generalnie ocena demokracji jest niska, dopiero kolejne badania pozwolą jednak na porównania, czy przyczyna jest związana z realiami konkretnych wyborów,

czy z szerszą perspektywą społeczno-polityczną. Przeprowadzone badania przyniosły wyniki będące punktem odniesienia dla przyszłych badań. Wydają się na tyle interesujące, że zasługują na przedstawienie.

LITERATURA CYTOWANA

- Arystoteles (2003). *Polityka*. W: L. Piotrowicz (red.), *Arystoteles. Dzieła wszystkie* (t. 1), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bar-Tal, D. i Jacobson D. (1998). A psychological perspective on security. *Applied Psychology: An International Review*, 47(1), 59-71.
- Bedyńska, S. i Książek, M. (2012). *Statystyczny drogowskaz 3. Praktyczny przewodnik wykorzystania modeli regresji oraz równań strukturalnych*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Sedno.
- CBOS (2014). *Zaufanie do procedur wyborczych*. Komunikat z badań. Centrum Badań Opinii Społecznej. Zaczernięte 15.07.2016. Strona internetowa: http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_174_14.PDF.
- Dahl, R. A. (2000). *O demokracji*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Dahl, R. A. (2005). What political institutions does large-scale democracy require? *Political Science Quarterly*, 120(2), 187-197.
- Jakubowska, U. (2005). *Ekstremizm polityczny. Studium psychologiczne*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Jaśko, K. i Kossowska, M. (2008). Wpływ wartości na rozumienie pojęcia demokracji. *Psychologia Społeczna*, 3(8), 243-257.
- Jost, J. T., Banaji, M. R. i Nosek, B. A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25(6), 881-919.
- Kay, A. C. i Jost, J. T. (2003). Complementary justice: Effects of „poor but happy” and „poor but honest” stereotype examples on system justification and implicit activation of the justice motive. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85(5), 823-837.
- Kenrick, D. T., Neuberg, S. L. i Cialdini, R. B. (2002). *Psychologia społeczna*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Klamut, R. (2012). Bezpieczeństwo jako pojęcie psychologiczne. *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej: Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, 19(4), 41-52.
- Klamut, R. (2014). Zależności pomiędzy doświadczanym poziomem bezpieczeństwa a aktywnością obywatelską z uwzględnieniem modyfikującej roli płci. *Humanities and Social Science*, 21(4), 67-81.
- Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling*. New York, London: The Guilford Press.
- Korzeniowski, L. (2000). Zarządzanie bezpieczeństwem. Rynek, ryzyko, zagrożenie, ochrona. W: P. Tyrała (red.), *Zarządzanie bezpieczeństwem* (s. 431-460). Kraków: PSB.
- Korzeniowski, K. (2010). *Polska paranoja polityczna. Źródła, mechanizmy i konsekwencje spiskowego myślenia o polityce*. Warszawa: Instytut Psychologii PAN.

- Lewicka, M. (2009). O prawdziwej roli zaufania w motywowaniu ludzi do aktywności społecznej. W: J. Czarnota-Bojarska i I. Zinserling (red.), *W kręgu psychologii społecznej* (s. 187-206). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nęcka, E., Orzechowski J. i Szymura B. (2006). *Psychologia poznawcza*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Nyckowiak, J. (2009). Political activity: Is trust in democratic institutions really a relevant determinant? *International Journal of Sociology*, 39(1), 49-61. DOI: org/10.2753/IJS0020-7659390103
- Putnam, R. D. (2008). *Samotna gra w kręgle: upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Radkiewicz, P. (2009). Zaangażowanie symboliczne i instrumentalne. Jak bardzo odmienne formy uczestnictwa w życiu społecznym? W: U. Jakubowska i K. Skarżyńska, *Między przeszłością a przyszłością. Szkice z psychologii politycznej* (s. 51-73). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Reykowski, J. (red.) (1995). *Potoczne wyobrażenia o demokracji. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Reykowski, J. (2000). Psychologia polityczna. W: J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki* (t. 3, s. 379-404). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Reykowski, J. (2002). Myślenie polityczne. W: K. Skarżyńska (red.), *Podstawy psychologii politycznej* (s. 110-139). Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Skarżyńska, K. (2005). *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Skarżyńska, K. (2012). Dla kogo Polska jest sprawiedliwie urządzonym, a dla kogo najlepszym krajem do życia? *Studia Ekonomiczne*, 4(75), 527-544.
- Skarżyńska, K. i Chmielewski, K. (2007). Potoczna percepcja sytuacji międzynarodowej. Poznawcze predyktory postaw wobec znaczących zdarzeń międzynarodowych. *Psychologia Społeczna*, 2(4), 120-131.
- Skarżyńska, K. i Henne, K. (2012). Studenci jako obywatele: kapitał ludzki i społeczny jako źródła akceptacji porządku politycznego i ekonomicznego oraz aktywności społecznej. *Psychologia Społeczna*, 2(21), 162-182.
- Skarżyńska, K. i Radkiewicz, P. (2007). *Zakres zaufania do ludzi a przekonania o świecie i doświadczenia społeczne. Dwa typy zaufania i ich rola w kapitale społecznym. Psychologia wobec dylematów współczesności* (s. 56-72). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN. *Kolokwia Psychologiczne*, t. 16.
- Skarżyńska, K. i Radkiewicz, P. (2011). Co wzmacnia/osłabia społeczny darwinizm? O roli doświadczeń z ludźmi, osobowości, wartości osobistych i przywiązania do wspólnoty. *Psychologia Społeczna*, 1(16), 7-23.
- Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H. i Schulz, W. (2001). *Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen*. Amsterdam: International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA). Strona internetowa: [http://doi.org/10.1016/S0193-3973\(02\)00143-0](http://doi.org/10.1016/S0193-3973(02)00143-0)
- Uslaner, E. M. i Brown, M. (2005). Inequality, trust, and civic engagement. *American Politics Research*, 33(6), 868-894. DOI: org/10.1177/1532673X04271903
- Van de Walle, S. (2008). Trust in the justice system: A comparative view across Europe. *Prison Service Journal*, 183, 22-26.

- Van der Toorn, J., Berkics, M. i Jost, J. T. (2010). System justification, satisfaction, and perceptions of fairness and typicality at work: A cross-system comparison involving the U.S. and Hungary. *Social Justice Research*, 23(2), 189-210.
- Wiśniewska-Juszczak, D. (2013). Konsekwencje stosowania różnych narzędzi sprawowania władzy. *Psychologia Społeczna*, 2(25), 125-134.
- Wojciszke, B. (2010). *Sprawczość i wspólnotowość. Podstawowe wymiary spostrzegania społecznego*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Wojciszke, B. (2011). *Psychologia społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wojciszke, B. i Borkowska, P. (2007). *Delegitymizacja systemu i wiara w życie jako grę o sumie zerowej. Psychologia wobec dylematów współczesności* (s. 39-53). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN. *Kolokwia Psychologiczne*, t. 16.
- Wybory samorządowe w Polsce w 2014 r. w świetle standardów Unii Europejskiej* (2014). Raport: Zespół Parlamentarny ds. Obrony Demokratycznego Państwa Prawa oraz Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. Zaczepnięto 15.07.2016. Strona internetowa: <http://bi.gazeta.pl/im/4/17040/m17040824,RAPORTZESPOLU-PARLAMENTARNEGO.pdf>
- Wybory: wiarygodność i sprawność* (2014). Fundacja im. Stefana Batorego. Zaczepnięto 15.07.2016. Strona internetowa: <http://www.batory.org.pl/upload/images/Wybory%20wiarygodnosc%20i%20sprawnosc.pdf>
- Yamagishi, T. (2011). *Trust. The evolutionary game of mind and society*. London, New York, Tokyo, Dordrecht, Heidelberg: Springer Verlag. DOI.org/10.1126/science.275.5306.1547
- Yamagishi, T. i Yamagishi, M. (1994). Trust and commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion*, 18(2), 129-166.